

ӘОЖ 351.746.1

Ж.М. Мұрат

ҚР ҰҚК Академиясы, докторант, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: zhazeka80@mail.ru**Жедел іздестіру қызметінің адамгершілік негіздері, олардың адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу қағидасымен байланысы**

Автор мақалада жедел іздестіру қызметі және оның нәтижелері адамға қарсы болмауы, керісінше адам және азаматтың жоғары құндылықтарын қорғауға бағытталғандықтан ізгілік болуы керек екендігін айтып өтті. Жедел іздестіру қызметінің адамгершілік құндылығы мақсаттың, құралдың және тәжірибелік нәтиженің адамгершілік мағынасымен шарттанады. Құқықтық тәртіпті қорғау және заңдылықты қамтамасыз ету саласында осы қызметтің мақсаттары мен міндеттері жоғары адамгершілік мазмұнмен қанықтырылған. Сонымен қатар ҚР Конституциясында адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын қорғау қағидасы ең басты болып табылады және адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарда бекітілген.

Түйін сөздер: Конституция, рұқсат етілген, жедел іздестіру қызметі, адамгершілік, мораль, қағида, агентура, мәдениет, ізгілік, адам, азамат.

Zh.M. Murat

The morality basis of the operational-search activity, the relationship to the principles respect and compliance rights and freedom of the human and citizen

The operational-search activity and its results cannot be “antihuman”, but it is must be only “human”, as intended to protect the higher interests of human and citizen. The morality value OSA conditioned morality value targets, tools and practical results. The targets and problems of the OSA in the sphere of law enforcement and ensuring the legality have been higher morality content. The constitutional principle of the respect and compliance rights and freedom of the human and citizen is a central, is compliance norms of the Constitution of RK, which recognized international standards of human rights.

Key words: Constitution, admissibility, operational-search activity, morality, moral, principle, agents, culture, humanism, human, citizen.

Ж.М. Мурат

Нравственные основы оперативно-розыскной деятельности, их связь с принципом уважения и соблюдения прав и свобод человека и гражданина

Оперативно-розыскная деятельность и ее результаты не могут быть «античеловечными», а только «гуманистическими», поскольку нацелены на защиту высших интересов человека и гражданина. Нравственная ценность ОРД обуславливается нравственным значением цели, средств и практического результата. Цели и задачи ОРД в сфере охраны правопорядка и обеспечения законности насыщены высоким нравственным содержанием. Конституционный принцип уважения и соблюдения прав и свобод человека и гражданина является одним из центральных и заключается в соблюдении норм Конституции РК, закрепившей международные стандарты в области прав человека.

Ключевые слова: Конституция, допустимость, оперативно-розыскная деятельность, нравственность, мораль, принцип, агентура, культура, гуманизм, человек, гражданин.

Жедел іздестіру қызметін жүзеге асыру барысында тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету жүйесінде маңызды рөл адамгершілікке тиесілі. Осыған байланысты қылмыспен күресуде арнайы

күштер мен құралдарды қолдану аясында және Қазақстан Республикасының ұлттық, әскери, экономикалық, экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде туындайтын әрбір нақты жағдайды адамгершілік бағалау міндетті бо-

лып келеді. Өз табиғаты бойынша жедел іздестіру қызметі тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын амалсыздан қозғайды.

Құқықтық мәдениет ерекше әлеуметтік болмыс, тұлға мен қоғамның сапалы құқықтық жағдайы ретінде қабылданады және қоғамдық қатынастардың үдемелі дамуын анықтайтын маңызды компоненттердің бірі болып табылады. Жедел қызметкердің құқықтық мәдениеті қарастырылып жатқан аспектіде құқықтық құндылықтарды терең білумен қатар, адамгершіліктің терең және тұрақты негізіне сүйенетін құқықтық психологияны да дамытуды ұйғарады. Олардың құқықтық мәдениетінің жоғары деңгейі, құқықтарды құрметтеумен қатар заңдарды сақтау әдетімен шарттанады. Құқықтық мәдениет жедел іздестіру қызметін жүзеге асыру барысында тұлғаның құқықтарын тура емес, құқықтық, ұйымдастырушылық және құқықтық тәрбие қызметін жетілдіру және қарқындау арқылы жанама түрде қамтамасыз етеді. Тек қана жоғары құқықтық мәдениет арқылы құқықтық қатынастардың нормативті және жеке реттелуі, құқықтық актілерді тиімді пайдалану жеткілікті нәтижелі болады. Жедел іздестіру қызметін жүзеге асыру барысында тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету аспектіде құқықтық мәдениеттің айқындалуы құқықтық ойлау деңгейімен, нақты жағдайды құқықтық жете түсінудің дәрежесімен байланысты болады. Жедел қызметкер үшін құқықтық мәдениет мазмұнын, оның барлық элементтерін білу және оларға қатынасы кәсіби құқықтық сана жағдайын анықтайтын факторлардың арасынан ең маңызды болып табылады. Олар көбінесе құқық нормаларын және басқа да құқықтық құндылықтарды қолданумен және оларды жедел іздестіру қызметін жүзеге асыру процесінде туындайтын бұзушылықтан қорғаумен байланыстырылады. Құқықтық мәдениет құқықтық нормаларға кіреді және жедел іздестіру қызметін жүзеге асыру барысында адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын қамтамсыз ету механизміне қосылады.

Көп жылдары бойы жедел-іздестіру қызметі «өте құпия» белгісімен кең қоғамнан жасырылған және сондықтан көптеген азаматтармен жедел-іздестіру қызметі адамгершілікке жат болмыс ретінде қабылданған. Бұл жерде не айтасыз? Азаматтардың жеке өміріне жасырын ену қоғаммен басқаша бағаланбайды.

Сондықтан жедел-іздестіру қызметінің жағымсыз синонимдері көп: сырттан тыңдау, қарап жүру және т.б. Осыған қарап жедел-іздестіру қызметі адамгершілік қызмет болып табылмайды деген ұғым туындайды.

Егер осы сұраққа басқа логикалық тұрғыдан қараса, жедел-іздестіру қызметінің негізгі мақсаты оны адамгершілікті және ізгілікті көрсетеді. «Қылмыспен күресуде объективті қажетті жедел-іздестіру шараларын пайдалану – бұл басты құндылықтарды: тұлғаның құқығын, бостандығын, абыройы мен қасиетін, жеке меншігін, қоғам мен мемлекет қауіпсіздігін қылмыстық әрекеттерден тиімді қорғауды қамтамасыз етеді. Ең алдымен осымен жедел-іздестіру қызметінің адамгершілік және терең ізгілік маңыздылығы көрінеді. Жедел-іздестіру қызметінің адамгершілік құндылығы мақсаттың, күштердің және тәжірибелік нәтиженің адамгершілік маңыздылығымен шарттанады» [1, С.100]. Жедел іздестіру қызметінің мақсаттары мен міндеттері жоғары адамгершілік мазмұнға қаныққаны туралы А.В. Лукашовта айтады [2, С.4].

Кейбір ғалымдар жедел іздестіру қызметінің құралдары мен әдістерін адамгершілік критерийлерімен бағалауға тұрмайтынын айтады. Т.Н. Москалькова «не барлау, не қарсы барлау,.... – өзінің генетикалық табиғатымен және мазмұнымен адамгершілік критерийлерімен бағалануға жатпайды, өйткені олар біреуі құқылы, біреуі міндетті құқықтық қатынастарға негізделмейді және жалпы адамдық мораль нормалары әрекет ететін сыртқа айқындалмайды [3, С.77].

Адамгершілік детерминант ретінде жедел іздестіру қызметі үшін елеулі маңызға ие, өйткені жедел іздестіру құқығында адамгершілік бастамалардан тұратын нормалар көп. «Түрлі жедел тактикалық шешімдерді қабылдау ... моральдық таңдау жағдайын көрсетеді» [4, С.68]. А.Г. Маркушин «Осы жағдайда қызметкердің өмірлік ұстанымы, онымен қоғамдық өмірде өзінің орны мен рөлін дұрыс анықтау айрықша маңызды. Дұрыс моральды дүниетанымдық ойлары оған өзін және өз әрекеттерін жоғары құндылықтармен сәйкестендіруге және өзінің жедел кәсібінің өзгеше, сонымен қатар оның қоғам үшін жоғары мәртебелі, маңызды екендігін көруге мүмкіндік береді» деп атап өткен [1, С.106-107].

Қазақстан азаматтарының менталитетінің өзгешелігін зерттей отырып, биліктен сұрапыл адамдарды жасыру, қудаланғандарға жан ашу және көмектесу – игілік іс деген ой соңғы уақытта елде қалыптасып келе жатыр. Сондықтан осындай азаматтар туралы мемлекеттік органдарға хабар беретін азаматтарды біздің көптеген отандастарымыз сөз тасушы, жағымсыз, кесірлі, кеміс адам деп түсінеді. Көптеген мемлекеттерде мәлімдеуші, хабаршы, құқыққа қайшы әрекеттер туралы мәліметті билікке хабарлайтын – күнделікті өмірдің әдеттегі шынайы болмысы, оған көбісі құзыретті мемлекеттік органдар жұмысының арнайы әдіс ретінде түсінікпен не бейтарап қарайды. Бұны көп ғасырлы дәстүрлік азаматтардың заң сыйлаушылығымен және жалпы құқықтық сананың жоғары деңгейімен түсіндіруге болады [5, С.36].

Барлық өркениет елдерде жедел іздестіру қызметінің қоғамда қабылданған моральды-этикалық қағидаларға сәйкесі туралы дау баяғыда біткен. Занды, құқықтық тәртіпті күзетуді, қылмыспен күресуді және әділеттілікті орындауды жүзеге асыратын адамдарды құрметтеу рухымен тәрбиеленген азаматтар, құқық қорғау органдары жұмысының әдістері мен тәсілдерін айыптамайды, керісінше мақұлдап қолдайды.

Мысалы, АҚШ-та азаматтар жасалған немесе дайындалып жатқан қылмыс туралы мәліметтер белгілі болса, олар оны полицияға хабарлау өзінің борышы деп санайды, бұл арнайы қызметтердің іздеу қызметін біршама жеңілдетеді және өте қауіпті, бүркемеленген қылмыстарды ашуға белсенділігін шоғырлануға мүмкіндік береді. Сондықтан АҚШ ЦРУ-ның бұрынғы жетекшісі Ален Даллес жедел іздестіру қызметі тиімді және адамгершілікті деген пікірі толығымен түсінікті [6, с.117].

Жедел іздестіру саласындағы беделді орыс ғалымы И.И. Карпец агентуралық жұмыстың қажеттілігін көрсете отырып және оны ойсыз, жасық сыннан қорғай отырып, мынаны айтқан: «Жұмыстың өзіне және агенттерге «масқара» туралы қатты айқайлау – ол жәдігөйлік. Егер «кінәлаушы» сөйлемесе де солай. Мұнсыз қылмыспен күресе алмаймыз. Шынайы ойланатын адам оның қажеттілігіне көнеді және осындай жұмыстан пайда сірә екендігін түсінеді.... Оны әлеуметтік өмірдің шындығы ретінде қабылдайық. Ал оны өмірге әкелетіндер, оның жағымсыз салдарын минимумға апару керек

және адамдар үшін максимум пайдасын шығару керек» [7, С.84].

Ал П.П. Заварзин (Мәскеу күзет бөлімінің соңғы бастығы) «Ішкі агентурасыз жұмыс мүмкін бе және оны немен алмастыруға болады? Саяси және қылмыстық іздеу бойынша жұмыстың маңызды сұрағы осындай. Жауап белгілі. Оны ештеңемен алмастыруға болмайды, сондықтан ол қажет және барлық мемлекеттерде қалыптасқан. Іздестіру органсыз бірде бір мемлекет қалыптаспаған және қалыптаспайды» деп жазған [8, С.21]. «Белгілі бір жағдайларда оларды жариялау (ашу) адамгершіліксіз болып табылады» [4, С.65-68].

Жедел іздестіру қызметінің адамгершілік сұрақтары онымен шектесіп жатқан азаматтардың қорғалу мәселелерімен тығыз жанасады. Яғни бұл жерде тек қана құқық бұзушының құқықтары туралы ғана айтылмай керек, сондай-ақ заңға қайшы әрекеттерден зардап шеккендердің және кездейсоқ адамдардың да құқықтары туралы айтылу керек. Сөйтіп, О.В. Демковец тағы да аз талқыланатын мәселелердің бірін байқады: «жедел іздестіру шарасы негізді жүріп жатқан тұлғамен байланысқа кіретін азаматтар құқықтарының тиісті құқықтық қорғауы жоқ. Олардың жедел іздестіру шаралар объектісімен әңгімелері тыңдалады, хат-хабарламалары тексеріледі, яғни олардың хат алмасу, телефондық келіссөздерге және т.б. құпиялық құқығы өз бетімен бұзылуда. Аталған шаралардың материалды кейбір кездерде жойылмайды» [9, С.327].

Адамгершілік мәндегі мәселелер жеке зерттеуге мұқтаж. Жедел қызметкер жәрдем көрсететін азаматтарды сақтап, қастерлеу керек, өйткені ол түрлі қоғамдағы осы іздеу қызметінің негізі. Іздеудің рөліне адамгершілік баға бере отырып, Э.Ф. Макаревич өз ойын былай білдіреді: «Ойлар екі полюс аясында айланып жүр: іздеудің адамгершілігі мен адамгершіліксіздігі. Ал іздеудің адамгершілік құрамдасын оны реттейтін заңдармен және адамгершілік бастамалармен – жақсылық пен жамандықтың, тұлға бостандығының, адам құқықтарының, әлеуметтік адалдықтың ара қатынасымен өлшеуге болады. Егер ол да және басқасы да болса, іздеу саяси қауіпсіздікті сақтаудың заңды құралы болады» [10, С.20].

Жедел іздестіру қызметі конституциялық құрылымның негізін қалайтын қағидаларды

қорғауға мақсаттанған. Соның ішінде адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын, халықтың егемендігін, биліктің бөлінуін, өкіметтің жауапкершілігін, соттардың тәуелділігін қорғау және т.с.с. Жедел іздестіру қызметі және оның нәтижелері «адамзатқа қарсы» болмауы керек, тек қана «ізгілікті» болуы керек, өйткені адам мен азаматтардың жоғары мүдделерін қорғауға бағытталған. Шынайы өмірде қылмыспен күресу барысында «адам және азамат құқықтары мен бостандықтары» деген маңызды ұғымды әсірелемеу керек. Осы туралы В.Т. Томин өте дұрыс айтқан: «Адам және азамат құқықтарын әсірелеу, қазіргі таңда құқықтық мемлекетте ұйымдастырылған қылмыспен күресуде стратегиялық одақтас болып тұр. Кең және абстракті тұжырымдалған азамат құқықтары мен бостандықтарын қорғау, кейде нақты азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына шек қоюға әкеп соғады» [11, С.130].

Адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және сақтау конституциялық қағида, жедел іздестіру қызметінде орталықтың біреуі болып келеді және адам құқықтары саласында халықаралық стандарттарды бекіткен ҚР Конституциясының нормаларын сақтауды көздейді. Қағиданың негізін адамға мейірімді қатынас, оның мүдделерін,

көзқарасын, қоғамдық және жеке өмірін құрметтеу ойлары қалайды.

Қорытындылай келе, моральды-этикалық негіздер қазіргі кезде жедел іздестіру қызметін жүзеге асыру барысында ерекше өзектілікке ие. Кәсіби қызметтің және осы мемлекеттік-құқықтық функцияны жүзеге асыратын лауазымды тұлғалардың міндетті шарты бола тұрып, мораль мен этика жедел қызметтің күрделілігіне және көп аспектілігін көрсетеді.

Мораль адамзаттың басқа қызметтеріне қарағанда ерекше орын алады. Тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен бостандықтарына қылмыстық қол сұғу мораль тұрғысынан әрдайым әлеуметтік жамандық ретінде қарастырылған.

Мақсаттың, құралдың және тәжірибелік нәтиженің адамгершілік мағынасы жедел іздестіру қызметінің адамгершілік құндылығын анықтайды. Бұл жерде моральдық критерий ретінде адамдар арасында әртүрлі қатынасты білдіретін мемлекеттің мүдделері тұр. Осы қатынастардың стратегиялық аспектілері моральдық құндылықтарды қамтиды және моральды бағдарға ие. Міне, сондықтан назардың ортасында тек қана мақсаттың игілік мәселелері ғана тұрмайды, сонымен қатар оларға қол жеткізу құралдарының дұрыстығы және рұқсат етілгендігі де тұрады.

Әдебиеттер

- 1 Маркушин А.Г. Оперативно-розыскная деятельность-необходимость и законность. – 2-е изд. перераб. и доп. – Н. Новгород: НЮИ МВД РФ, 1997. – Б. 100,106-107.
- 2 Лукашов В.А. О некоторых морально-этических аспектах оперативно-розыскной деятельности // Законность, оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс. Материалы международной научно-практической конференции. Часть 1. / Под ред. О.М. Латышева, В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – Б. 4,17.
- 3 Москалькова Т.Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования). – М.: Спарк, 1996. – Б. 77.
- 4 Попов В.Л., Куликов А.В. Специфические черты нравственной сущности ОРД // Законность, оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс. – Б. 65- 68.
- 5 Сердюк В. Доносчик, осведомитель, секретный агент. Кто они?// Офицеры. 2003. № 2. Б.36.
- 6 Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992. – Б. 117.
- 8 Карпец И.И. Сыск (записки начальника уголовного розыска). – М., 1994. – Б.84.
- 9 Заварзин П.П. Работа тайной полиции. – Париж, 1924. – Б.21.
- 10 Демковец О.В. Основания и пределы изъятия из личных конституционных прав и свобод граждан при проведении оперативно-розыскных мероприятий // Законность, оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс. – Часть 1. Б. 327.
- 11 Макаревич Э.Ф. Политический сыск. Истории, судьбы, версии. – М., 2002. – Б.20.
- 12 Томин В.Т. «Права и свободы человека»- большой блеф XX века. (Уголовный процесс России: аспекты взаимодействия с международным правом) – Омск: Изд-во Омск. акад. МВД России, 2004. – Б. 130.

References

- 1 Markushin A.G. Operativno-rozysknaya deyatel'nost' – neobkhodimost' i zakonnost'. – 2-e izd. pererab. i dop. – N. Novgorod: NYUI MVD RF. 1997. – B. 100. 106-107.

2 Lukashov V.A. O nekotorykh moral'no-eticheskikh aspektakh operativno-rozysknoi deyatel'nost' // Zakonnost', operativno-rozysknaya deyatel'nost' I ugovolnyi protsess. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-practicheskoi konferentsii. Chast' 1. / Pod. red. O.M. Latysheva, V.P. Sal'nikova. – SPb.: Sankt-Peterbutgskaya akademiya MVD Rossii. 1998. – B. 4,17.

3 Moskal'kova T.N. Etika ugovolno-protsessual'nogo dokazevaniya (stadiya predvaritel'nogo dokazyvaniya). – M.: Spark. 1996. – B. 77.

4 Popov V.L., Kulikov A.V. Spetsificheskie cherty npravstvennoi sushnosti ORD // Zakonnost', operativno-rozysknaya deyatel'nost' I ugovolnyi protsess. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-practicheskoi konferentsii. Chast' 1. / Pod. red. O.M. Latysheva, V.P. Sal'nikova. – SPb.: Sankt-Peterbutgskaya akademiya MVD Rossii. 1998. – B. 65. 68.

5 Serdyuk V. Donoschik, osvedomitel', sekretnyi agent. Kto oni? // Ofitsery. 2003. № 2. B. 36.

6 Dalles A. Iskusstvo razvedki. – M., 1992. – B. 117.

7 Karpets I.I. Sysk (zapiski nacial'nika ugovolnogo rozyska). V., 1994. B. 84.

8 Zavarzin P.P. Rabota tainoi politsii. Parizh, 1924. B. 21.

9 Demkovets O.V. Osnovaniya I predely iz'yatiya iz lichykh konstitutsionnykh prav I svobod grazhdan pri provedenii operativno-rozysknykh meropriyatiy // Zakonnost', operativno-rozysknaya deyatel'nost' I ugovolnyi protsess. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-practicheskoi konferentsii. Chast' 1. / Pod. red. O.M. Latysheva, V.P. Sal'nikova. – SPb.: Sankt-Peterbutgskaya akademiya MVD Rossii. 1998. – B. 327.

11 Makarevich E.F. Politicheskyy sysk. Istorii, sud'y, versii. M., 2002. B. 20.

12 Tomin V.T. «Prava I svobody cheloveka» – bol'shoi blef XX veka. (Ugovolnyi protsess Rossii: aspekty vzaimodeistviya s mezhdunarodnym pravom) – Omsk: Izd-vo Omsk. akad. MVD Rossii. 2004. – B. 130.